

ДЕЯКІ АСПЕКТИ БИТВИ В ТЕВТОБУРЗЬКОМУ ЛІСІ (9 РІК Н.Е.)

SOME ASPECTS OF THE BATTLE OF THE TEUTOBURG FOREST (9 AD)

Грищенко В. Д.,

студент історичного факультету,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ) e-mail: sleymik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8696-3750>

Hrishchenko V. D.,

student of the historical faculty, National
Pedagogical M. P. Dragomanov University
(Ukraine, Kiev) e-mail: sleymik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8696-3750>

У статті висвітлюється один із моментів римо-германських відносин в епоху раннього принципату - битва в Тевтобурзькому лісі 9 р. н.е., де сили губернатора провінції «Magna Germania» Квінтілій Вара зіткнулися з херуським вождем Армінієм. Битва на багато століть вперед визначила римо-германські відносини та поклала кінець римських зазіхань на землі «Magna Germania». Також на базі дослідження було здійснено спробу поєднання даних античних джерел з сучасними археологічними знахідками.

Ключові слова: Римська імперія, ранній принципат, Квінтілій Вар, Арміній, римські походи, археологічні дослідження, античні джерела.

The article covers one of the moments of Roman-Germanic relations in the era of the early principality - the battle of the Teutoburg Forest in 9 AD, where the forces of the governor of the province "Magna Germania" Quintilius Varus clashed with the Cherusci leader Arminius. The battle for many centuries ahead determined Roman-Germanic relations and put an end to Roman encroachments on the land of Magna Germania. Also, on the basis of the study, an attempt was made to combine the data of ancient sources with modern archaeological finds.

Keywords: Roman Empire, early principate, Quintilius Var, Arminius, Roman campaigns, archaeological research, ancient sources.

Битва, що розгорнулася на схилах пагорбу Калькрізе в 9 р. н.е., відома в західній історіографії як битва в Тевтобурзькому лісі, а для римлян як «Варове лихо (або побоїще)» в якому три легіони і допоміжні підрозділи під командуванням Квінтілія Вара, потрапили в засідку і були винищені військом германців під керівництвом офіцера-відступника допоміжної армії Рима і херуського вождя Армінія. Поразка поклала кінець мріям Августа про завоювання території «Magna Germania», і всі спроби приєднати ці землі до імперії назавжди припинилися [7].

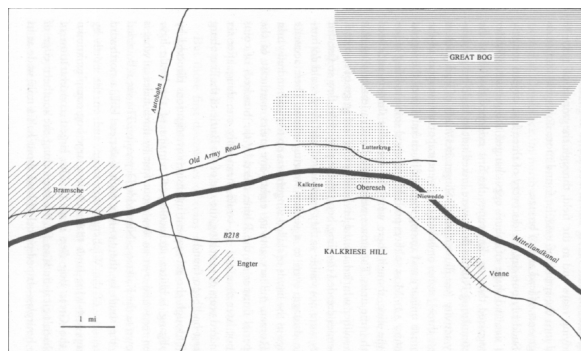
Джерелами інформації про битву виступають, з одного боку, розповіді римських і грецьких істориків [1; 2; 3], жоден з яких не був очевидцем цієї події; з другого - це археологічні свідчення, велика частина яких була виявлена і проаналізована починаючи з 1987 року [4; 5; 6; 7]. Монументальними працями в дослідженні битви в Тевтобурзькому лісі можуть слугувати західноєвропейські вчені Гюнтер Мусбауер [4], Пітер Уеллс [5] та Тоні Клан [7], які в своїх працях комплексно аналізують та вивчають задану проблематику, і надають велику та об'єктивну інформацію про битву в Тевтобурзькому лісі.

Значення битви для майбутнього Європи неоціненне. З тих пір Рейн став кордоном імперії і залишався ним протягом чотирьох століть. На захід від кордону провінції були романізовані, а їх мова латинізована. На схід від нього германські племена жили за власними правилами і традиціями [7].

Археологічні дослідження та часткова реконструкція подій. Після розкопок в Калькрізе, дискусія про місце битви в Тевтобурзькому лісі розгорнулася на абсолютно новій основі: надзвичайно велика кількість монет і зброї, які були виявлені в Калькрізе з 1987 року, були інтерпретовані як залишки армії Варуса [6].

У липні 1987 року Тоні Клан, офіцер британської армії, дислокованої в Оснабрюці, на північному заході Німеччини, виявив давнє місце битви. Обшукуючи місце протягом декількох тижнів в липні і серпні 1987 року він виявив залишки битви, знайшов монети і численні фрагменти свинцю і бронзи (мал. 1) [5, с. 46-47].

Складність визначення місця битви за межами лісу завжди полягала в тому, що істориків-класики, особливо Кассій Діон, наполягали на тому, що битва велася на густо зарослій гористій місцевості [5, с. 24].

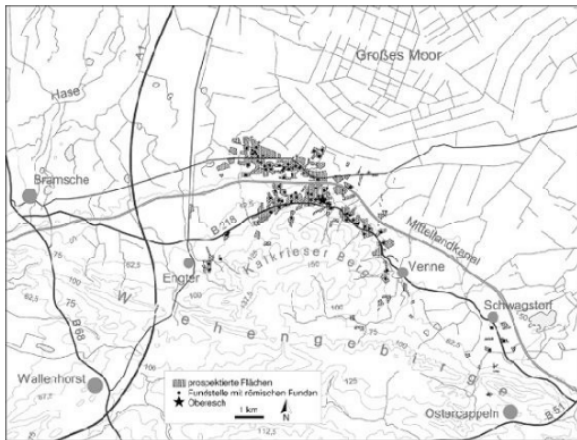

Мал. 1. Карта, що показує місце битви в западині Калькрізе і фізичні особливості навколо нього.

Косим штрихуванням позначені сучасне місто Брамше і села Енгтер і Венне. Зона найбільшого скупчення римських знахідок показана штрихуванням [5]

Завдяки подальшим дослідженням Вольфганга Шлютера, археологічні останки битви були виявлені на площі приблизно чотири на три милі в так званій западині Калькрізе-Неведде. Ділянка обмежена на півдні пагорбом Калькрізе висотою 350 футів, продовженням хребта Віхенгебірге на північ, а на півночі - вологими низинними землями, які включають великий болотяний комплекс, відомий як Велике болото (мал. 1). Найбільша концентрація археологічних знахідок до сих пір була на південному краю ділянки землі в формі пісочного годинника шириною близько півмилі в найвужчому місці між пагорбом і болотом [5, с. 47-49].

Загальна карта римських знахідок, виявлених до теперішнього часу, ясно показує області, які були доступні за часів Римської імперії (Мал. 2). Поки що розкопки були зосереджені на схилах гори Калькрізе. Знебарвлення ґрунту, яке було виявлено на ранній стадії на ширині близько 20 метрів, можна було простежити на більш довгому маршруті. Поперечний розріз показав, що знебарвлення походить від шару дерну, який можна інтерпретувати як стіну (Мал. 6) [6].

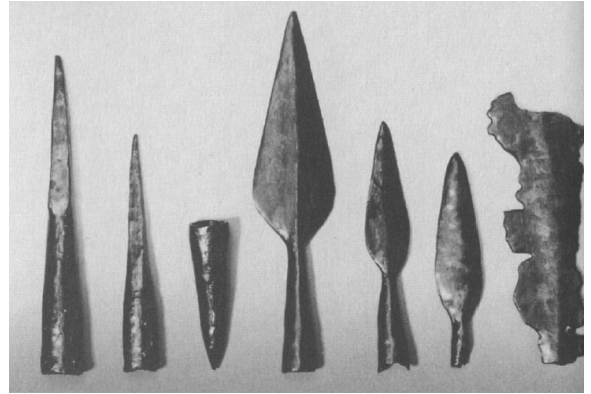

Мал.2. Геологорозвідувальні майданчики і римські знахідки в западині Калькрізе-Неведдер [6].

Зброя. Римську армію, яка проходила через вузький прохід у Калькрізе, супроводжував великий обоз з припасами. Серед предметів, які перевозили в фургоні з припасами, були скрині, від яких були знайдені приладдя, та предмети повсякденного використання, такі як бронзове ситечко для вина, і посуд, який може бути віднесено до релігійного і адміністративного контексту. Невелика кількість керамічних фрагментів, виявлених під час розкопок в Калькрізе, показує, що армія не несла з собою тендітних предметів на марші. Посуд майже повністю складалася з металевих і дерев'яних судин, які сьогодні більше не зустрічаються через їх мінливості [4].

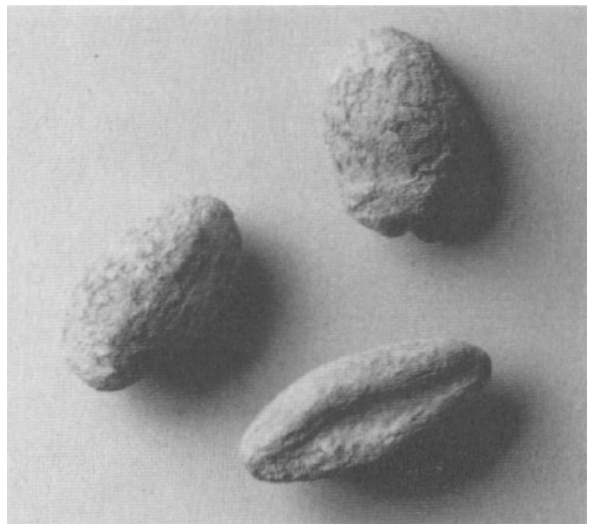
Найяскравішим свідченням того, що сталося на цьому місці більше двох тисяч років

тому, є величезна кількість фрагментів римського походження (Мал. 3), які виявляють археологи. Основні категорії - це зброя, предмети одягу, особисті прикраси, спорядження, пов'язане з кавалерійськими кінями і возами мулів, інструменти і монети. За винятком монет, всі предмети мають явно військовий, а не цивільний характер [5, с. 51-52].

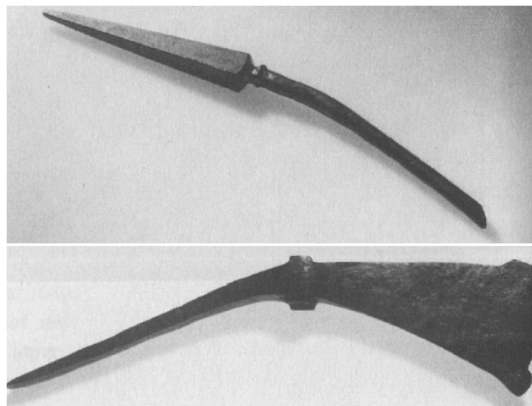
Мал. 3. Залізна зброя з поля битви: дві точки для болтів для кішок, башмак для списа (кінець протилежної точки, для того, що встромляє в землю), три наконечника списа і осколковий кинджал [5]

Відкриття трьох свинцевих об'єктів розміром і формою приблизно з яйце змінило уяву про роль Калькрізе. Професор Шлютер, допомагаючи Тоні Кланну, визнав їх пращним камінням, першим доказом того, що всі римські знахідки були пов'язані не з торгівлею, а з військовою діяльністю (Мал. 4). Пращне каміння зі свинцю (наприклад, ці три), каменю або обпаленої глини, було зброєю в римській армії [7].

Мал. 4. Три свинцевих праші стали першим прямим доказом того, що римські війська билися при Калькрізе [5].

Серед зброї, що використовувався в рукопашному бою, були фрагменти мечів, кинджалів і піхов. Також було знайдено залишки шоломів, такі як залізні опори для гребенів на верхніх частинах шоломів офіцерів, і велику кількість залізних цвяхів від черевиків римських легіонерів [2, с. 52]. Крім зброї, римські легіонери мали при собі широкий набір інструментів для самих різних цілей. Знахідки в Калькрізе включають кирки (Мал. 5), молотки, шила для обробки шкіри та хірургічні інструменти, ножиці, бритви, ключі і т.д. [5, с. 52].

Мал. 5. Залізне вістря списа (пілум), знайдене з поля бою (зверху). Римська долабра (знизу), римський інструмент з лезом сокири на одному кінці і широкої киркою на іншому. Інструмент використовувався для розчищення підліску і риття канав навколо тимчасових військових таборів [5].

Були виявлені чотири коробки з бронзовими печатками. Коробка для друку захищала друк від підробки під час транспортування документа [5, с. 52-53]. Ці знахідки підтверджують, що в поході римлян брали участь римська цивільна адміністрація, що вписується в контекст походу Вара.

Стіна. Піднявшись на сам пагорб Калькрізе, археологи виявили залишки укріплень, за якими, напевно, і ховалися германці, чекаючи римлян. Вище оборонних споруд не було знайдено ніяких слідів битви - тільки знизу [10, с. 130]. Дивовижне відкриття цієї стіни припускає, що германські воїни, які влаштували засідку на римські легіони, побудували цю складну оборонну споруду задовго до прибуття римської колонії. Судячи з усього, засідка була ретельно спланована. Побудована у підніжжі лісового схилу вздовж сухої піщаної долини, по якій повинні були марширувати римські солдати, ця стіна забезпечувала як маскування прикриття, так і військовий захист для нападників [5, с. 50-51].

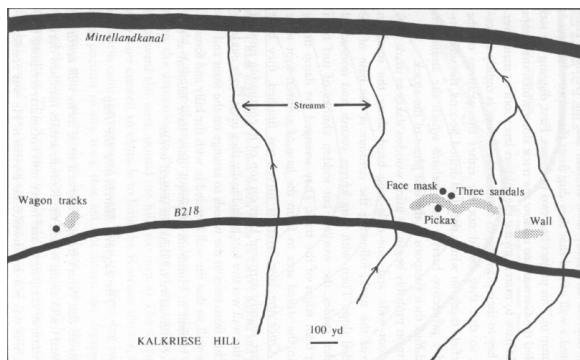
Перед стіною було виявлено велику кількість римських військових предметів і фрагментів кісток. Безпосередньо перед ним були виявлені кілька предметів, які значно перевищують розміри більшості фрагментів зброї.

До них відносяться покрита сріблом залізна маска для обличчя, наконечники болтів катапульти, кирка, серпи та частини шоломів (мал. 7). Вважають, що частина стіни обрушилася під час бою, поховавши з тілами і зброєю. Причина того, що великі об'єкти не були виявлені всюди на полі бою, полягає в тому, що германські воїни, після перемоги нищпорили по полю бою в пошуках придатної для використання зброї та інструментів. Інша теорія, що пояснює наявність великих об'єктів у передній частині стіни, полягає в тому, що вони були залишені або навмисно поміщені там як частина ритуалу, створеного переможцями після битви [5, с. 51].

Мал.6. Реконструйована частина фортечних валів в Калькрізе [4].

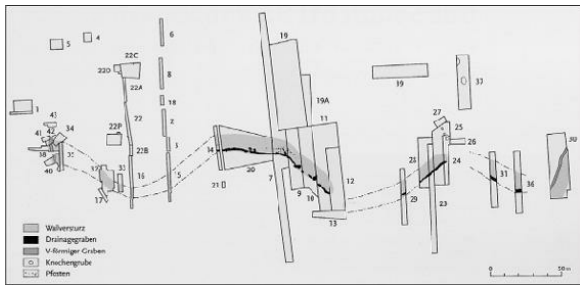
За оцінками дослідників, висота стіни становила близько двох метрів, а нагорі місцями стояла замаскована дерев'яна огорожа. Частина стіни облицьована вапняковими брилами (Мал. 6). Канавка біля основи стіни, ведуча вгору по схилу, могла служити для відведення води, яка стікала по схилу під час дощу, дозволяючи їй текти через проходи в стіні і спускатися по схилу в Велике болото (Мал. 1). В канаві було знайдено багато римських предметів, що вказує на те, що вона під час битви була відкрита [5, с. 50].

Мал. 7. Карта із зазначенням місця розташування викопаних сегментів стіни (затемнене штрихування), деяких основних знахідок і слідів обозів [7].

Однак нещодавно археологічні дослідження стіни були радикально змінені розкопками біля підніжжя пагорба Калькрізе, в так званому районі «Обереш» (Мал. 8). Характерними показниками тут є стіна, висока щільність знахідок і кісткових ям. Також, в районі «Обереш», виявлялася і римська зброя, тоді як у зовнішніх розвідувальних районах вона практично відсутня [6]. Стіна проходила у найвужчому місці вузького місця на півдні і використовувався германськими воїнами, щоб влаштувати засідку римським військам, які хотіли пройти через це місце. Вони не могли просунути далеко на північ, так як там були болотні ділянки. Фортечні вали кілька разів згинаються в напрямку зі сходу на захід і добре поєднуються з рельєфом місцевості. Це дозволило розмістити більшу кількість людей на стіні і за нею, а лінія фронту була подовжена. З двох виступів, що виходять на північ, германці змогли вицілювати атакуючих, що наближались до стіни. Колишня ширина стіни, яка сьогодні показана в археологічних знахідках як смуга шириною від 12 до 15 м, повинна була складатися від 3,5 до 4 м., а висота – 2 м [7].

У середній частині стіни були прорізи шириною близько 2 м на відстані близько 15 м, одне з яких було укріплено на зразок воріт. Інший прохід був шириною майже 5 м. Ці проходи можна було використовувати як для провалів, так і для швидкого відступу за стіну. Можливо, їх можна було швидко закріпити простими дерев'яними конструкціями, щоб не дати ворогові прорватися [4].

Мал. 8: Стінова система в районі «Обереш» в Калькрізе, а також кісткові ями (з деталями виїмок з розкопок) [6].

На кінцях стіни на сході і заході вгору за течією були траншеї частково V-подібної форми. Вони повинні були не допустити, щоб стіна не вислизнула з флангів, які додатково захищали два струмка, поточні з півдня на північ. При під'їзді до насипу, ділянки, які були недавно зорані після того, як був зрізаний дерен, і які, можливо, були просякнуті дощем, утруднювали прохід на даному відрізку. У будь-якому випадку римській армії було важко сформувати і розвинути свою бойову міць при проходженні цієї області, не в останню чергу через невелику глибину між стіною і болотом. Багато з цих

фактів показують, що цей об'єкт не був побудований спонтанно, але був стратегічно і тактично добре продуманий під час будівництва. Метод будівництва стіни припускає, що германці були будівельниками, які також були знайомі з римської технікою окопів. Це не дивно, особливо якщо врахувати, що багато херусків служили допоміжними солдатами в римській армії [4].

Рештки людей і тварин. До теперішнього часу виявлено вісім кісткових кар'єрів (Мал. 9). На деяких кістках чітко видно сліди бойових поранень. Крім того, в ямах лежать кістки людини і тварин, що не відокремлені один від одного. Загальний результат можна інтерпретувати тільки таким чином, що різні тіла спочатку лежали непохованими на поверхні протягом тривалого часу [6]. Це правдоподібно припущення можна зв'язати з пізнішим зберіганням залишків в ямах з походом Германіка, який прибув на це місце через шість років після битви і наказав своїм солдатам зібрати і поховати залишки полеглих.

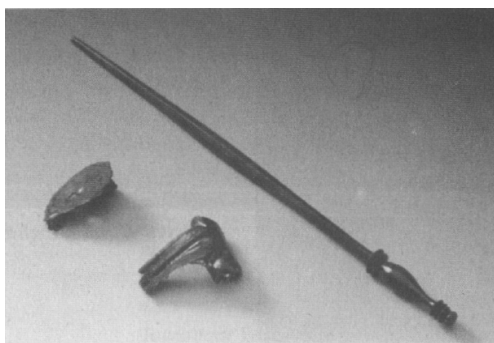

Мал. 9: Кістковий кар'єр перед валом в районі коридору «Обереш» [4].

Деякі останки скелетів мулів в Калькрізе відносяться до обозів з припасами; два з них навіть збереглися в більших частинах. Наприклад, в західній частині стіни за стіною був знайдений скелет мула, що зламав шию. Гарною схоронністю тварин ми зобов'язані тому факту, що стіна обвалилася там відносно рано і, мабуть, покрила тушу. Порівняно нечисленні останки коней вказують на невелику присутність римської кавалерії; деякі вуздечки, наконечники списів і стріл, а також виступ для щита говорять про участь кавалерії і допоміжних частин. Знахідки також містять бронзову шпильку і дві фібули, що вказують на присутність жінок (Мал. 10). Зокрема, у Касія Діона описано, що армію Вара супроводжували жінки і діти. Також антропологічний аналіз людських решток надав результат, що тазова кістка могла бути ідентифікована як жіноча [4].

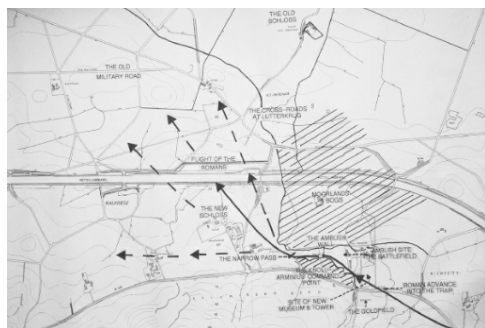
Особливо цікавими є залишки двох мулів, які були знайдені на поверхні поля бою, а не в ямах. З ними був бронзовий кулон, який часто поміщали на шию тяглових тварин, і великий

бронзовий дзвіночок із залізною тріскачкою. Дзвіночок був набитий соломомою з вівса і гороху. Хтось відірвав рослини від землі (залишалися невеликі коріння) і засунув їх у дзвін, щоб змусити його замовкнути. Чи міг погонич мулів зробити це, щоб не привертати уваги або послабити сторонній шум, щоб солдати могли чути звуки в лісі? Аналіз даних рослин виявив, що вони були відірвані від землі пізнім літом або ранньою осінню, що відповідає вересневій даті бою [5, с. 55].

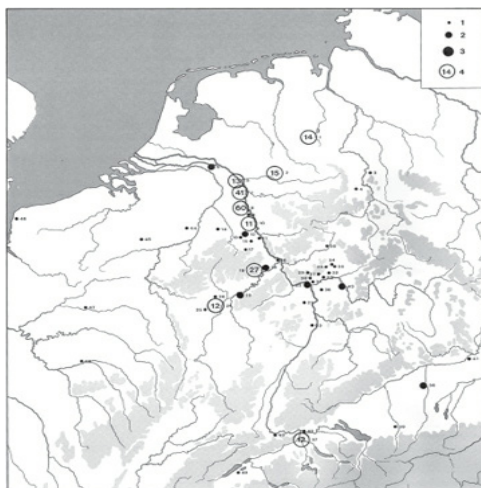
Мал. 10. Характерні для римських жінок бронзові прикраси, шпилька та дві фрагментарні брошки [5].

Отже, за допомогою археологічних знахідок, можемо зробити таку реконструкцію події (мал. 11): римські війська, що наближаються зі сходу, підійшли до вузького місця де й були атаковані з флангу германцями, які ховалися за двометровою стіною. Болотяні ділянки на півночі унеможливили втечу армії на північ, коли більша частина германців була на півдні, плюс наявність колони римлян з великим обозом, надає можливість зрозуміти патовість ситуації для римського війська. Велика кількість археологічного матеріалу, який щільно розташований біля стін, приводе до думки, що в результаті бою велика кількість стін обвалилась.

Мал. 11. Реконструкція маршруту і подій в Калькрізе. Залишки легіонів Варуса вирушили з бойового табору в і попрямували до проходу Калькрізе між пагорбами і болотами. Германські воїни Армінія чекали, щоб влаштувати їм засідку. Лише небагатьом легіонерам вдалося вибратися з пастки і пробитися на захід [7].

Монети. Важливим аргументом на користь інтерпретації Калькрізе як місця битви в Тевтобурзькому лісі є знахідка великої кількості монет з золота, срібла та бронзи. Найостанніші монети з дорогоцінних металів, знайдені в Калькрізе, датуються 2 і 1 р. до н.е. Однак, на деяких бронзових монетах є так званий «контрштамп» (Мал. 12) [6] - це маркування, яке не застосовувалася при карбуванні в монетному дворі, а навпаки застосовувалася тільки тоді, коли монети вже перебували в обігу: зазначене маркування якраз співпадає в часі з губернаторством Квінтілія Вара в 7-9 рр. н.е. [4], що підходить під хронологічні рамки битви.

Мал.12 Римська монета з контрштампом VAR (знизу) і розподіл монет з цим контрштампом [6].

Реконструкція подій битви за допомогою джерел. Знання про битву в Тевтобурзькому лісі, про тих, хто був причетний до неї, рік, коли вона сталася, її перебіг та приблизне місце розташування, і, нарешті, її вплив на сучасників, ґрунтуються виключно на літературній традиції. Без творів грецьких і римських авторів ми б навіть не знали, коли сталася подія в Тевтобурзькому лісі.

Літературна традиція битви в Тевтобурзькому лісі досить широка і багата. Майже всі найважливіші автори, у працях, яких є згадки про період раннього принципату, певним чином згадували катастрофу, що відбулася в лісах «Magna Germania». Найважливіші праці у питанні поразки римських легіонів, треба брати у працях римських хроністів Тацита та Кассія Діона, які різносторонньо описують

дану подію. Інші повідомлення про трагедію в Тевтобурзькому лісі, мають лише другорядне значення, але серед авторів треба зазначити двох античних авторів – Веллея Патеркула та Аннея Флора, які детально доповнюють історію події, що надає об'єктивно висвітлити битву, що сталася в лісах «Magna Germania».

Щонайбільше є ще одне археологічне, але по суті епіграфічне свідчення: надгробний пам'ятник Марку Целію, знайдений у Ксантені, який зараз експонується в Боннському державному музеї (Мал. 13). Під рельєфом, на якому зображена людина, нагороджена найвищими військовими нагородами між бюстами двох його вільновідпущеників, напис пояснює, що корінний італієць і центуріон 18-го легіону загинув у віці 53 років у «війні за Вара» [6].

Мал. 13 Надгробний пам'ятник Марку Целію [6].

Найбільш детальний звіт про катастрофу в Тевтобурзькому лісі, який ми маємо сьогодні, надходить від римського історика та сенатора Діона Кассія Кокцеана. У розділі «Про те, як Квінтілій Вар був розгромлений германцями і загинув» представлено огляд типу та поширення римського панування в «Magna Germania». Водночас це найкомпактніша та найрізноманітніша характеристика, яку ми маємо на цю тему. Від невдоволення германцями поклонитися наказу римлян, які все глибше втручалися у їхні стосунки, Кассій Діон переходить до подій 9 року нашої ери: германські народи заманили Вара з Рейну на територію дружнього племені херусків, де римський легат відчував

себе в безпеці, а змовники, Арміній та Сігімер, які постійно перебували при Варі і часто пирували разом з ним, не викликали підозри в змові [2, с. 292-294].

Дану ситуацію описує також Веллей Патеркул, який доповнює інформацію про висунуті підозри Квінтілію Вару: «Вару це стає відомим завдяки Сегесту, вірному і впливовому представнику цього племені... Вар відмовляється повірити в змову, як він сказав, у надії, що прихильність до нього германців відповідає його заслугам по відношенню до них» [3, с. 88-89]. А також Анней Флор: «Вар наскільки був упевнений в міцності світу, що не зрушив з місця, коли один з вождів, якийсь Сегест, видав йому змову» [3, с. 187].

Тоді, за добре продуманим планом змовників, виникли певні народи, які жили далеко від нього і повстали: «Коли ж почалося повстання, то першими виступили жителі тих областей, від яких його відділяло велику відстань і це було зроблено навмисно, щоб Вара, коли він виступить проти заколотників, було легше захопити знезацька при здійсненні похідного маршу, поки він буде думати, що йде по дружній країні, і щоб не насторожити його завчасно, як сталося б, якби всі повстали в один і той же момент» [2 с. 294]. По дорозі туди, коли він був ще в районі дружніх племен, на Вара та невідготовлену армію мали напасти: Так воно і сталося. Змовники супроводжували його, коли він виступив в похід, а потім відпросилися нібито для того, щоб підготувати союзні загони і незабаром прийти йому на допомогу. Після цього вони очолили свої війська, які вже стояли десь наготові, і після того, як всі ті, які раніше просили прислати їм на допомогу римські загони, ... германці напали на Вара, що пробивався вже через непрохідні ліси. Там-то, ледве встигнувши показати, що вони-вороги, а не піддані, вони і створили багато грізних справ [2, с. 294-295].

Згідно уривку, була детальна підготовка та координація змови та боротьби: ймовірна поведінка Вару була точно розрахована. Подібним чином маршрут, яким проходив би Вар, повинен був бути приблизно відомим, щоб германські війська могли влаштувати засідку. Адже місце нападу на основну армію було обрано таким чином, щоб воно вмістило легше озброєння та спритніший стиль боротьби германських народів. Досвід часів окупації показав, що германці не можуть заявити про себе у битвах на відкритому полі проти дисциплінованої римської професійної армії, оснащеної чудовою зброєю [4].

Про загальну чисельність армії вказує Веллей Патеркул в кількості: «...трьох легіонів, стількох же кінних ал (загонів) і шести когорт» [3, с. 88].

Надалі Кассій Діон, описує головну армію і перепони з якими вони зіткнулися на своєму шляху: «Треба пояснити, що це була нерівна

місцевість, де височини перетиналися ярами, а дерева росли впритул один до одного і досягали величезної висоти. Тому римляни ще до нападу ворогів з ніг падали, рубаючи дерева, прокладаючи просіки і там, де необхідно, наводять мости» [2, с. 295]. Також Тацит підтверджує слова Касія Діона щодо опису ландшафту на шляху до місця трагедії в Тевтобурзькому лісі: «Виславши вперед Цецина, щоб обстежити хащі гірських лісів, навести мости і прокласти шлях через трясовини і заболочені луги, вони вступають в сумну місцевість, яка пригнічує і своїм виглядом, і сумними спогадами» [1, с. 41].

До цього, треба звернути увагу, що римляни везли з собою: «...безліч возів і в'ючних тварин, як в мирний час; крім того, їх супроводжували в чималій кількості діти, жінки і ще безліч інших людей для обслуговування війська, так що ще й тому вони йшли розрізненими частинами. У цей час почалися сильний дощ і вітер, від чого вони роз'єдналися ще більше, так як грунт, що став слизьким навокло коренів і стовбурів, робив їх кроки вкрай нестійкими, а верхівки дерев, обламуючи і падаючи, приводили їх в повну розгубленість. В такому скрутному становищі перебували римляни, коли варвари одночасно з усіх боків оточили їх, пробравшись через саму гущавину, оскільки знали в лісі всі стежки [2, с. 295]. Ось тут, передбачена германцями ціль була досягнута і роз'єднані та дезорієнтовані римляни потрапили у пастку: «Спочатку вони метали свої снаряди здалеку, але потім, бачачи, що ніхто не захищається і багато поранено, підійшли ближче і вступили в рукопашний бій. Так як римські воїни йшли, не дотримуючись ніякого порядку, упереміш з возами і беззбройними людьми, і їм нелегко було якимось чином зібратися, а порізно вони всюди поступалися в чисельності ворогам, які все підходили і підходили, то римляни від ворогів постраждали чимало, а опіру не чинили ніякого» [2, с. 295].

Квінтілій Вар, розуміючи всю проблемність ситуації, вирішив розташувати на місці табір, наскільки це дозволяли природні умови, щоб перегрупувати війська та скласти подальший план дій: *«Як би там не було, але вони там же влаштували собі табір, зайнявши якесь підходяще місце, наскільки було можливо знайти таке на лісистій височині»* [2, с. 296]. Паралельний звіт Тацита свідчить про те, що на розглянутому місці був побудований табір, а також те, що на момент першого дня битви, римські війська ще були консолідовані: *«Перший табір Вара великими розмірами і величиною головній площі свідчив про те, що його будували три легіону»* [1, с. 41].

Але для того, щоб розпочати військову кампанію в безпечних регіонах, було неминуче знову просунутися в густі ліси. Здається, саме тут відбулися найбільші втрати: *«Після цього вони частиною спали, частиною кинули вози*

і все інше, в чому не було нагальної потреби, і на наступний день виступили в похід, дотримуючись щодо кращого порядку, так що навіть вийшли на відкриту місцевість, хоча і зазнали втрат, прориваючись туди. Виступивши з цього місяця, вони знову заглибилися в ліси і стали відбивати атаки ворогів, але терпіли в цих боях серйозні невдачі [2, с. 296].

Римляни намагалися дати відсіч ворогові, але це їм в більшості вдавалося тільки в обмеженій формі через місцевість: *«Справа в тому, що римляни згуртувавшись тісним строєм, щоб зібрані разом кіннота і важка піхота одночасно кинулися на ворога, постійно настигалися то один на одного, то на дерева* [2, с. 296].

В такій ситуації Квінтілій Вар зробив свою саму програшну ставку – будь-якою ціною прорватися з оточення до римських позицій і повів свої війська нічним маршем: *«На четвертий день походу їх знову застали в дорозі проливний дощ і сильний вітер, які не дозволяли їм ні просуватися вперед, ні твердо стояти на місці і навіть позбавляли їх можливості користуватися зброєю, оскільки вони не могли як слід ні пускати стріли, ні метати списи, ні навіть тримати щити, так як вони наскрізь промокли* [2, с. 296]. Германці же навпаки, без проблем продовжували свої напади постійно з лісу, а їх чисельність з кожним днем зростала: *«Тепер, коли ряди римлян порідшали, бо багато хто загинув в попередніх боях, вороги з більшою легкістю оточували і знищували їх»* [2, с. 296].

Таким чином, на четвертий день спротиву, Квінтілій Вар, зрозумів в яку западню повів свої легіони, і за даними Касія Діона він поклав на себе руки: *«При таких обставинах Вар і інші високопоставлені командири, побоюючись, що вони або будуть захоплені живими, або попадають від руки ненависного ворога, так як вони вже мали поранення, наважилися на справу жахливу, але необхідну - наклали на себе руки»* [2, с. 296]. Також, це свідчення підтверджує Веллей Патеркул, який засуджує дії Вара: *«у воєначальника вистачило духу більш для того, щоб померти, ніж для того, щоб боротися: адже він пронизав себе за прикладом батька і діда»* [3, с. 89].

Приклад головнокомандуючого та офіцерів нанівець знищив будь який спротив легіонерів та привів до найшвидшого кінця римської армії: *«Як тільки звістка про це рознеслася по війську, перестали боротися і всі решта, навіть ті, у кого ще залишалися сили. Одні пішли за прикладом командувача, інші, відкинувши зброю, дозволяли вбити себе будь-якого охочого, оскільки бігти було неможливо, як би не хотілося цього. Тому вороги, не зустрічаючи опору, різали всіх підряд: і людей, і коней, і...»* [2, с. 296].

Далі Веллей Патеркул свідчить: *«напівспалене тіло Вара було в люті розшматовано во-*

рогами. Його відрубана голова, послана Маро-боуду і переправлена їм Цезарю, була, однак, почесно похована в родинному склепі» [3, с. 89]. Також Веллей Патеркул підкреслює нездатність римлян вести бій: «Воїни навіть не мали можливості боротися і безперешкодно виробляти вилазки, як вони того хотіли. Деякі з них навіть жорстоко поплатилися за те, що вели себе як личить римлянам по духу і зброї; замкнені лісами і болотами, що потрапили в пастку, вони були повністю перебиті тими недругами, яких перш вбивали, як худобу, так що їхнє життя і смерть залежали від гніву або від милості римлян» [3, с. 89].

Звіт Кассія Діона, також підтверджується докладним звітом у Тацита про відвідування Германіком місця трагедії шість років потому: «... військо пройшло до найбільш віддалених кордонів бруктерів і спустошило землі між ріками Амзізей і Луніей, неподалеку від Тевтобурзького лісу, в якому, як говорили, все ще лежали непохованими останки Вара і його легіонів. Тоді Германіка охоплює бажання віддати останню шану воїнам і полководцю і все, що знаходилося з ним військо було схвильоване скорботою про родичів і близьких і думками про мінливість воєн і долі людської» [1, с. 41].

Доповнює Тацит також і події, що сталися після розгрому армії, а також описує дії, що вчинили з переможеними германці: *Були тут і уламки зброї, і кінські кістки і людські черепи, прикуті до стовбурів дерев. В ближніх лісах виявилися жертвовники, у яких варвари принесли в жертву трибунів і сотників перших центурій* [1, с. 41]. Також є цікава інформація, що Германік взяв із собою вцілілих після поразки в Тевтобурзькому лісі римлян, щоб вони краще розповіли, що сталося з військом Квінтілія Вара: *«І пережили цей розгром вцілілі в бою або ті що уникли полону, розповідали, що тут загинули легати, а там потрапили в руки ворогів орли; де саме Вару була нанесена перша рана, а де він знайшов смерть від своєї злощасної руки і обваленого нею удару; з якої піднесення виголосив промову Армінія, скільки шибениць для розправи з полоненими і скільки ям було для них приготовлено і як, в своїй зарозумілості, знущався він над значками і орлами римського війська* [1, с. 41-42].

На місці трагедії армія Германіка збрала залишки трьох легіонів, які до цього часу не були поховані і склала кістки в братські могили: *«присутнє тут військо на шостий рік після поразки Вара піддало похованням останки трьох легіонів, і хоча ніхто не міг розпізнати, прикриває він землею кістки чужих або своїх, їх всіх ховали як близьких, як кровних родичів, із збільшеною ненавистю до ворогів, просякнуті і сумом, і гнівом. В основу настиганого потім над їх могилою пагорба першу дернину поклав Германік, приносячи покійним данину вдячності і поваги і розділяючи з усіма скорботу»* [1, с. 42].

Таким чином, сучасна і антична думка про битву в Тевтобурзькому лісі неоднозначні. Як згадувалося раніше, Веллей Патеркул, який особисто знав Вара, говорив про нього тільки в негативному контексті, припускаючи, що він був некомпетентним воєначальником і зловживав владою, щоб збагатитись під час свого намісництва в Сирії [3, с. 88]. За словами Веллея, катастрофа в Тевтобурзькому лісі була пов'язана з некомпетентністю Вара. Деякі сучасні історики [5], в основному, погодилися з оцінкою Веллея.

На відміну від Веллея, Тацит не говорить нічого невтішного про Вара. Більшість західних дослідників [4; 6; 7] вважають, що Вар був висококваліфікованим дипломатом і військовим лідером, який довів свої неперевершені навички в Сирії і був ідеальною людиною для Августа в складній ситуації в «*Magna Germania*». Можливо припустити, що критичне зображення Вара Веллеем слід розуміти як скарги дратівливого старого солдата на адміністратора, якому було дано військове командування легіонами.

Суд над Варом в кінцевому підсумку зводиться до питання про те, хто був винен у катастрофі в 9 р. н.е. Веллей і деякі інші римські письменники твердо поклали провину на Вара, зображуючи його млявим, ледачим, нездатним розгледіти задуми лукавого Армінія. Але, як було зазначено вище, це негативне зображення Вара аж ніяк не було універсальним серед римських істориків, і звіти про його дія в Сирії, як в дипломатичній, так і у військовій сферах, припускають, що він був надзвичайно компетентний. Землі на схід від Рейну викликали у Августа велику заклопотаність, і немає ніяких підстав вважати, що він відправив би сюди людину, якої б не довіряв.

Отже, причиною катастрофи в германських землях, можна вважати не нездатність Квінтілія Вара або його помилкову оцінку ситуації, а більш широко поширене нерозуміння політичної і соціальної ситуації там з боку Августа і його прихильників та радників.

Співставлення і аналіз археологічних даних та античних джерел дозволяє частково реконструювати події, що відбувалися в Тевтобурзькому лісі в 9 р. н.е. На основі зазначеної інформації ми можемо розбудувати хронологію подій, зрозуміти, що битва тривала упродовж чотирьох виснажливих днів для римської армії і події кожного разу мали різний характер.

Підготовчі етапи до повстання Армінія та виключну довіреність Квінтілія Вара до варвара з римським громадянством, ілюструють античні джерела – це і можна розглянути як перший день битви. Також, можна зрозуміти, що римські війська були повністю небоєздатні, внаслідок побудови своєї похідної колони під цивільну манеру та у випадку неочікуваного нападу не мали можливостей для адекватного стримування супротивника.

На другий день, римлян неочікувано атакували з лісу, і за даними Тацита та Кассія Діона, ландшафт місцевості був важко прохідним і римлянам доводилось прикладати багато зусиль, щоб прокладати собі шлях. Але сам напад, за свідцтвом Тацита, не спричинив величезних втрат для римлян.

Головну проблему на цей час для римлян, окрім германців грало цивільне населення та велика кількість возів, які в минулій битві заважали римлянам вести ефективну оборону. Врешті-решт, римляни вирішили спалити більшу частину свого обозу, щоб він не заважав в подальшій подорожі.

На третій день, римляни за словами Кассія Діона, вирушили вже в бойовому порядку, але місцевість була важко прохідною, а дощі заважали ефективно використовувати римську зброю. Також постійні напади германців із лісу, не давали римлянам хоч на хвилину перепочинку і саме в цій ситуації сталася одна із найбільших катастроф в історії римської армії.

Проходячи по важкодоступній території, війська Квінтілія Вара досягли пагорба Калькризе. Проблема цієї важко прохідної та вузької місцевості була зазначена вище (див. мал. 1).

Отже, розглянутий за допомогою археологічних даних та свідцтв античних авторів епізод римо-германських протистоянь чудово ілюструє тактику германців, які розуміли, що протистояти римлянам у відкритому бою буде неможливо, тому саме розпланований напад Армінія із засідки і дозволив остаточно знищити римську армію, покінчити з зазіханнями римлян на германські території та назавжди змінити карту та поділ Європи.

Список використаних джерел

1. Анналы. Малые произведения. История: Пер. с лат. / Публий Корнелий Тацит. – М.: ООО «Издательство АСТ»; «Ладомир», 2003. – 984 с.

2. Кассий Дион Коккеян. Римская история. Книги LI – LXIII / Перев. с древнегреч. под. ред. А. В. Махлаюка; предисл. и коммент. А. В. Махлаюка. – СПб.: Нестор-История, 2014. – 680 с.

3. Малые римские историки. Веллей Патеркул. Римская история. Анней Флор. Две книги Римских войн. Луций Ампелий. Памятная книжица. Пер. с лат. / Изд. подгот. А. Немировским. – М.: Ладомир, 1995. – 387 с.

4. Günther Moosbauer, Die Varusschlacht. Beck'sche Reihe, Verlag C. H. Beck oHG, München, 2010, S.127.

5. Peter S. Wells, The Battle That Stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius, and the Slaughter of the Legions in the Teutoburg Forest, W. W. Norton & Company, New York, NY 2003, 272 pp.

6. Reinhard Wolters, Die Römer in Germanien. 5th ed. Verlag C. H. Beck, München 2006, 272 pp.

7. Tony Clunn. The Quest for the Lost Roman Legions: Discovering the Varus Battlefield, Savas Beatie LLC, 2005, 372 pp.

8. Заиченко О. В. Битва в Тевтобургском лесу от Clades Variana до Hermansschlacht конструи-

вание исторического мифа // Диалог со временем. 2016. Вып.56. С.95-125.

9. Парфенов В. Н. Вернул ли Вар легионы? Юбилей битвы в Тевтобургском лесу и раскопки в Калькризе. «Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира». Вып.12. СПб., 2013. С.395-412.

10. Рим: Эхо имперской славы / Пер. с англ. Т. А. Азаркович. — М.: Terra, 1997. — 168 с.

References

1. Annaly. Malye proyzvedeniya. Ystoryia: Per. s lat. / Publyi Kornelyi Tatsyt. – М.: ООО «Yzdatelstvo AST»; «Ladomyr», 2003. – 984 s.

2. Kassyi Dyon Kokkeian. Rymaskaia ystoryia. Knyhy LI – LXIII / Perev. s drevnehrech. pod. red. A. V. Makhlaiuka; predysl. y komment. A. V. Makhlaiuka. – SPb.: Nestoy-Ystoryia, 2014. – 680 s.

3. Malye rymskie ystoryky. Vellei Paterkul. Rymaskaia ystoryia. Annei Flor. Dve knyhy Rymsskykh voyn. Lutsyi Ampelyi. Pamiatnaia knyzyhtsa. Per. s lat. / Yzd. podhot. A. Nemyrovskym. – М.: Ladomyr, 1995. – 387 s.

4. Günther Moosbauer, Die Varusschlacht. Beck'sche Reihe, Verlag C. H. Beck oHG, München, 2010, S.127.

5. Peter S. Wells, The Battle That Stopped Rome: Emperor Augustus, Arminius, and the Slaughter of the Legions in the Teutoburg Forest, W. W. Norton & Company, New York, NY 2003, 272 pp.

6. Reinhard Wolters, Die Römer in Germanien. 5th ed. Verlag C. H. Beck, München 2006, 272 pp.

7. Tony Clunn. The Quest for the Lost Roman Legions: Discovering the Varus Battlefield, Savas Beatie LLC, 2005, 372 pp.

8. Zaychenko O. V. Bytva v Tevtoburhskom lesu ot Clades Variana do Hermansschlacht konstruyrovanye ystorycheskoho myfa // Dyaloh so vremenem. 2016. Vyp.56. S.95-125.

9. Parfenov V. N. Vernul ly Var lehyony? Yubylei bytvy v Tevtoburhskom lesu y raskopyky v Kalkryze. «Mnemon. Yssledovanyia y publikatsyy po ystoryi antychnoho myra». Vyp.12. SPb., 2013. S.395-412.

10. Rym: Эkho ymperskoi slavy / Per. s anhl. T. A. Azarkovych. — М.: Terra, 1997. — 168 с.